

Γιατί η Ελλάδα* ;

Jacqueline de Romilly

...Κατ' αρχήν κινδυνεύουμε να ξεχάσουμε ότι ο άνθρωπος που εξύμνησαν οι Έλληνες ήταν ένας ολοκληρωμένος άνθρωπος. Αγαπούσε τη ζωή και τις γιορτές, τα συμπόσια, τον έρωτα, τη δόξα. Μερικοί συγγραφείς μίλησαν γι' αυτό περισσότερο από άλλους: όπως ο Ησίοδος, οι λυρικοί, ο Αριστοφάνης. Από τον Όμηρο όμως ως τα χορικά των τραγωδιών, αυτή η πλευρά δεν λείπει ποτέ. Πρέπει να το θυμίσουμε έντονα -διότι κατ' αρχήν αυτό είναι η εκπληκτική γοητεία της ελληνικής λογοτεχνίας, ύστερα διότι μια τέτοια αγάπη για τη ζωή ανυψώνει περισσότερο το τίμημα του πάθους για να την εννοήσουμε, να την κατακτήσουμε και να υψωθούμε από τα συγκεκριμένα αυτά θέλγητρα προς μία σκέψη αρμονική προς αυτά. Η μίξη αυτών των δύο καθιστά την Ελλάδα μοναδική.

Επιπλέον, ακόμα και αν αποκαταστήσουμε αυτή τη διάσταση - που ηθελημένα αφήσαμε κατά μέρος σε μία μελέτη αφιερωμένη σε ένα μόνο θέμα - διακινδυνεύουμε πάλι να ξεχάσουμε ότι η ανάλυση που περιέχεται στα κείμενα αντιπροσωπεύει μία μόνο όψη της ελληνικής κουλτούρας και του ελληνικού πολιτισμού.

Βεβαίως, η άποψη αυτή είναι η πιο αυθεντική. Διότι κανένας άλλος πολιτισμός δεν είχε τόσο πάθος για την τέχνη του λόγου, της απόδειξης και της ανάλυσης: και αυτό, χωρίς αμφιβολία, παραμένει το πιο αξιοσημείωτο γεγονός του ελλητισμού. Η επιδίωξη όμως της καθολικότητας που μαρτυρούν τα κείμενα, αν είναι τόσο χαρακτηριστική, θα πρέπει να ξαναβρεθεί επίσης στην τέχνη, στη θρησκεία, στη ζωή και στα ήθη.

Θα χρειάζονταν ακόμη πολλά βιβλία για να αποδειχθεί ότι έτσι είναι, αν χρησιμοποιήσουμε αναλύσεις πιο αόριστες από αυτές που προσφέρουν τα κείμενα: μόνο τα κείμενα μας δείχνουν αυτό που έχουν να πουν χωρίς διαφορούμενα. Και όμως μπορούμε να θυμίσουμε ότι, ως προς την τέχνη και τη θρησκεία, έχουν δοθεί σύντομες ενδείξεις όταν το απαιτούσε η ανάπτυξη του θέματος. Και επιβεβαιώνουν το αποτέλεσμα της έρευνας που έγινε εδώ.

Η ελληνική τέχνη είναι κατ' αρχήν ιδιαίτερα ανθρώπινη. Αρκεί να σκεφτούμε την Αίγυπτο ή την Ινδία για να μετρήσουμε τη διαφορά. Ακόμα και όταν παριστάνει γίγαντες και τέρατα, πλησιάζει όλο και περισσότερο την ανθρώπινη μορφή. Στις μάχες μεταξύ θεών και γιγάντων μόλις διακρίνουμε τους μεν από τους δε: όλοι μοιάζουν με ανθρώπους (όπως στο διάζωμα του θησαυρού των Σιφνίων στους Δελφούς). Και όταν ένας θεός και ένας άνθρωπος βρίσκονται ο ένας απέναντι στον άλλον, μόλις διακρίνουμε αν ο θεός είναι μεγαλύτερος από τον άνθρωπο: όπως στο διάζωμα του θησαυρού των Αθηναίων, πάντα στους Δελφούς. Η σκέψη μας πηγαίνει στις σχέσεις που έχουν οι ήρωες και οι θεοί στον Όμηρο...

Εξάλλου, η απεικόνιση ανθρώπινων μορφών, ιδιαίτερα κατά την αρχαϊκή εποχή, περιβάλλεται -όπως είδαμε- από μια γενίκευση και από μια συγκράτηση που αποκλείουν τα ατομικά χαρακτηριστικά και τα τονισμένα συναισθήματα. Αν αυτό συμβαίνει από έλλειψη πείρας ή από συνειδητή επιθυμία, δεν έχει σημασία: τα αγάλματα που μας υποδέχονται στα μουσεία έχουν την αγέρωχη περίσκεψη του εξωπραγματικού και μας συγκινούν πολύ περισσότερο.

Τέλος, ο ελληνικός ναός είναι από μόνος του ένα μνημείο με απέρριπτες γραμμές, στο οποίο η γλυπτική κατέχει μια πολύ οριοθετημένη θέση. Βρίσκεται στα μέτρα του ανθρώπου. Δεν έχει ούτε την έπαρση των πυραμίδων ούτε την πληθώρα των γλυπτών του Ανγκόρ*. Είναι ίσως η ιδέα, παραπλανητική από πρώτη άποψη, που εκφράζει ο Περικλής στο Θουκυδίδη όταν δηλώνει: «Φιλοκαλούμεν γαρ μετ' ευτελείας».

Έτσι, η ίδια επιδίωξη προς το γενικό, το ανθρώπινο, το καθολικό εκφράζεται και στην τέχνη όπως και στη λογοτεχνία.

Όσο για τη θρησκεία, δύσκολα μπορούμε να φανταστούμε άλλη πιο κοντά στον άνθρωπο. Ο ανθρωπομορφισμός είναι ο κανόνας. Και εάν στις απαρχές υπήρξαν ζώα που ταυτίστηκαν με τους θεούς, από το έπος του Ομήρου έγιναν απλά ευνοούμενα αυτών των θεών. Επιπλέον, οι θεοί είναι ποικίλοι και, εξαιτίας των συνεχών συγκρούσεων μεταξύ τους, ο άνθρωπος καταφεύγει στον ένα ή στον άλλον. Σίγουρα, οι θεοί μπορούν να χτυπούν, και ιδίως ο Δίας, ο βασιλιάς τους. Αλλά οι άνθρωποι, παρ' ότι το ξέρουν, δεν ζουν μέσα στον τρόπο ούτε στην υποταγή. Οι ποιητές κοροϊδεύουν τους θεούς όταν βρουν την ευκαιρία: εν τούτοις δεν καταποντίζονται στις καταστροφές. Οι άνθρωποι φοβούνται λιγότερο τους θεούς όσο πιο ελεύθερα επικοινωνούν μαζί τους, εφόσον δεν έχουν ούτε δόγμα ούτε κλήρο. Και επιπλέον υπάρχουν οι ενδιάμεσοι και οι δυνατότητες επικοινωνίας -με τους ήρωες, που είναι σχεδόν ημίθεοι, και με τους χρησμούς από τους οποίους μπορούν να ζητήσουν συμβουλή. Αν προσθέσουμε ότι οι θεοί είναι πρόγονοι πολλών οικογενειών και οι προστάτες της μιας ή της άλλης πόλης, εκτιμούμε πόσο μειώνεται η απόσταση ανάμεσα στο θείο και στο ανθρώπινο. Το είδαμε όταν μιλήσαμε για τον Όμηρο. Αργότερα, οι δοξασίες επέτρεψαν πολύ πιο προσωπικές σχέσεις με τη θεότητα. Αυτό παρέμεινε αληθινό ως το τέλος του ελληνισμού και διευκόλυνε, μερικές φορές, τις μεταλλαγές με το χριστιανισμό.

Επίσης, αυτοί οι πολλαπλοί θεοί, με τις αρκετά ελαστικές δικαιοδοσίες, μπερδεύτηκαν στην Ελλάδα με πολλές προσφιλείς δραστηριότητες. Έτσι έγιναν και αυτοί ένα είδος συμβόλων με καθολική αξία. Για έναν Έλληνα της κλασικής εποχής, η Αφροδίτη είναι η εικόνα του έρωτα, η Άρτεμις εικόνα της αγνότητας, ο Άρης του πολέμου. Έτσι ξαναβρίσκουμε, όπως αλλού, τη γλώσσα των συμβόλων, κατά την οποία κάθε οντότητα που ανήκει στο μύθο περιέχει μια σημασία πολύ γενική για τον άνθρωπο.

Αυτό ήταν, χωρίς αμφιβολία, ένας από τους λόγους που εξελίχθηκαν τόσο άνετα οι ανταλλαγές και οι αφομοιώσεις με τις άλλες θρησκείες. Οποσδήποτε η ελληνική θρησκεία δεν ήταν εθνική. Οι θεοί μπορούσαν να έχουν προνομιακούς δεσμούς με μία πόλη (όπως η Αθηνά με την Αθήνα): αυτό δεν τους εμπόδιζε να αναγνωρίζονται και να τιμώνται και αλλού -ενδεχομένως και στους βαρβάρους. Όταν είχαν άλλα ονόματα, οι Έλληνες έκριναν ότι υπήρχε κάποια παραλλαγή και η απόδειξη βρίσκεται στον Ηρόδοτο. Ήταν, γενικά, μία θρησκεία που αποδεχόταν και συγχρόνως γινόταν εύκολα αποδεκτή. Ξέρουμε πως ο απόστολος Παύλος βασίστηκε, όταν βρέθηκε στην Αθήνα, στην ύπαρξη της λατρείας «τω Αγνώστω θεώ». Αλλά, χωρίς να φτάσει ως το Χριστιανισμό, ο Glen Bowersock επέμεινε πρόσφατα στο ρόλο που είχε η ελληνική θρησκεία στην ενοποίηση του όψιμου παγανισμού. Αυτή η κουλτούρα, γράφει, «πρόσφερε στη γλώσσα το μύθο και την εικόνα, το μέσον να εκφραστούν οι τοπικές παραδόσεις με τρόπο εύληπτο και πιο καθολικά κατανοητό». Όπως πάντοτε, η άνοδος προς το καθολικό, στο διανοητικό πεδίο, διευκολύνει, πράγματι, το άνοιγμα προς το καθολικό, στο επίπεδο των ανθρώπινων σχέσεων.

Αλλά οι ίδιες αυτές λέξεις τραβούν την προσοχή σε ένα τρίτο κενό, σοβαρότερο, στην ανάπτυξη που παρουσιάζουμε σε τούτο το βιβλίο. Και όμως είχαμε απομακρυνθεί για καλά από τις ανθρώπινες σχέσεις! Από τις πρώτες σελίδες, με τον Όμηρο, είχαμε επισημάνει μία απίθανη διάθεση στην αποδοχή των άλλων -μια έλλειψη εθνοκεντρισμού, μια κατανόηση, μια εξαιρετική φιλοφροσύνη όχι μόνο κατά την αρχαϊκή εποχή αλλά σε όλες τις εποχές. Είδαμε στη συνέχεια ν' ανατέλλει με τον Ηρόδοτο μια σπάνια ανεκτικότητα. Και στις δύο περιπτώσεις υπήρξε ερώτημα επειδή οι συγγραφείς μιλούσαν γι' αυτό και μάλιστα με επιμονή. Αλλά, στο σύνολο, η έκταση της πνευματικής προσπάθειας που επιτελέστηκε σε έναν αιώνα, έσβησε λίγο πολύ για μας τις ανθρώπινες αξίες. Και πώς να μιλήσουμε για έναν πολιτισμό χωρίς ν' αναφέρουμε εκείνο που πρόσφερε σε αυτόν τον τομέα;

Καθένας γνωρίζει ότι η Ελλάδα πρόσφερε στον κόσμο την τέλεια και ιδανική έκφραση της δικαιοσύνης και της ελευθερίας. Και δεν είναι λίγο! Αυτές οι δύο μεγάλες ιδέες προσήλκυσαν και άλλες κατά τη ροή τους. Προκάλεσαν σίγουρα το σεβασμό στους νόμους (που συναντήσαμε μιλώντας για τη δημοκρατία), καθώς και τη φιλοπατρία και την έννοια της γενναιότητας. Αλλά προκάλεσαν επίσης την επιθυμία να υποστηρίξουν τους καταπιεζόμενους, να απελευθερώσουν τα θύματα, ακόμα και να ριψοκινδυνεύσουν για την υπεράσπισή τους: είναι ένας από τους τίτλους τιμής που η Αθήνα δεν έπαψε ποτέ να διεκδικεί. Οι δύο αυτές ιδέες συνυφασμένες αποδείχθηκαν ζωογόνες και ευρύτατες. Ήταν ήδη άνοιγμα προς τους άλλους.

Το λαμπρό όμως αυτό ξεκίνημα δεν πρέπει να μας κάνει να ξεχνάμε εκείνο που, πέρα από το νόμο και τους κανόνες του, προχωρούσε προς την ίδια κατεύθυνση πιο διακριτικά.

Ο νόμος, γιατί; Τον συναντήσαμε εδώ στο πολιτικό πλαίσιο της δημοκρατίας: είναι καιρός ν' ανατρέξουμε λίγο πιο πίσω. Με τους Έλληνες πρέπει πάντα να γίνει αυτή η κίνηση. Τότε εκτιμάμε ότι ο νόμος εσήμαινε γι' αυτούς, πριν απ' όλα, το αντίθετο της βίας.

Οι Έλληνες δεν έπαψαν να ορθώνονται εναντίον της βίας. Εμίσησαν τον πόλεμο, την αυθαιρεσία, την αταξία.

Για τον πόλεμο αυτό είναι γνωστό. Ήδη στον Όμηρο, ο πόλεμος είναι χώρος του ηρωισμού, αλλά επίσης της οδύνης και του θανάτου. Ο Άρης, ο θεός του πολέμου, προκαλεί φρίκη ακόμα και στο Δία: «Είναι για μένα ο πιο μισητός από όλους τους θεούς, που μένουν στον Όλυμπο, γιατί πάντα του αρέσουν τα μαλώματα και οι πόλεμοι και οι μάχες».

Η καταδίκη του πολέμου διαπερνά πράγματι όλα τα ελληνικά κείμενα. Υπάρχει στον Ηρόδοτο, στον οποίον εμπνέει τη διάσημη φράση: «*Διότι κανένας δεν είναι τόσο ανόητος, ώστε να προτιμά τον πόλεμον από την ειρήνην, αφού κατ' αυτήν μεν τα παιδιά θάπτουν τον πατέρα, ενώ κατά τον πόλεμον οι πατέρες τα παιδιά*». Υπάρχει στον Αισχύλο, στα μεγάλα χορικά της οδύνης και στην εικόνα τη σχετική με τον πόλεμο της Τροίας: «*Κι ο Άρης σωματών αργυραμοιβός και ζυγιαστής των κονταριών στη μάχη, στέλνει από την Τροία στους δικούς βαρεία και πικροθρήνητη από την πυρά μονάχη αντί τον άντρα - βολικά γεμίζοντας ένα λεβέτι με μια φούχτα στάχτη*». Βρίσκεται ιδιαίτερα στον Ευριπίδη με τους φοβερούς μονόλογους των Ικέτιδων όπου ο κήρυκας λέει ότι οι άνθρωποι μέσα στην τρέλα τους «*κνηγάμε πολέμους και σκλαβώνουμε όποιους βρούμε πιο αδύνατους, άντρας τον άντρα, η πόλη την άλλη πόλη*». Υπάρχει επίσης στον Αριστοφάνη. Υπάρχει παντού.

Εξάλλου, το κείμενο του Ευριπίδη που αναφέραμε δείχνει καθαρά ότι, πίσω από την καταδίκη του πολέμου για τα δεινά που προκαλεί, οι Έλληνες διέκριναν καθαρά ότι αυτός καθ' εαυτός ο πόλεμος ήταν απαράδεκτος. Προϋπόθεση του ήταν αποκλειστικά η δύναμη. Το σκάνδαλο όμως της κυριαρχίας της δύναμης το είχαν αντιληφθεί από τις απαρχές. Ήδη ο Ησίοδος το απεικόνισε στο θαυμάσιο απόλογο με το γεράκι και το αηδόνη που αναφέρθηκε στο κεφάλαιο το σχετικό με τον Πίνδαρο.

Η ίδια διαμαρτυρία εμπνέει τον *Προμηθέα* του Αισχύλου όπου η αυθαιρεσία του Δία εκπροσωπείται από το Κράτος και τη Βία. Ξαναβρίσκεται σε όλες τις αναλύσεις τις σχετικές με την τυραννία και ιδιαίτερα με την τυραννία μεταξύ πόλεων, που είναι ο ιμπεριαλισμός: το να κυβερνάς με τη βία σημαίνει να κυβερνάς με εξαναγκασμό, αντίθετα προς τη θέληση των ανθρώπων. Ξαναβρίσκεται στις θεωρητικές και ανελέητες αναλύσεις του Θουκυδίδη (στο διάλογο των Μηλίων, στο 5ο βιβλίο) και στον Πλάτωνα (με τον Καλλικλή στο *Γοργία*).

Η Ελλάδα ήταν σαν να είχε κινητοποιηθεί εναντίον της βίας και τούτο ενέπνευσε το φλογερό σεβασμό της προς το νόμο. Το συναίσθημα όμως αυτό ερμηνεύτηκε επίσης με ευρύτερες μορφές διότι στη βία αντιτίθεται επίσης η πειθώ.

Με τις αναφορές που είναι συγκεντρωμένες σε τούτο το κεφάλαιο του συμπεράσματος, ίσως εκπλαγούμε βλέποντας το κείμενο να αλλάζει ύφος, ενώ θα περιμέναμε γενικές ιδέες και περιλήψεις, σχόλια και αναφορές. Είναι σχεδόν αδύνατο να κάνουμε διαφορετικά. Εάν

θέλουμε να τονίσουμε, διατρέχοντας έστω βιαστικά, τη σημασία των αξιών που καθόρισε η Ελλάδα και κληροδότησε στο δυτικό κόσμο, πρέπει να προσφέρουμε στον αναγνώστη κάτι σαν ανθοδέσμη από αυτά τα κείμενα που έθρεψαν τον κόσμο επί αιώνες. Οι αξίες δηλώνουν ότι η απόδειξη είναι δυνατή και ότι οι επαληθεύσεις δεν είναι αδικαιολόγητες. Ιδίως με την πληθώρα τους αποδεικνύουν καθαρά ότι πρόκειται για αξίες πολύτιμες για όλους τους ανθρώπους εκείνης της εποχής, ανεξάρτητα από διαφορετικές νοοτροπίες ή λογοτεχνικά είδη. Ίσως αφήσουν στο πέρασμα τους -ποιος ξέρει;- το θάμβος που προκαλεί ένας ενθουσιασμός φωτεινός, και πάντα λίγο πολύ μεταδοτικός. Και τέλος μια ανθοδέσμη: τι ωραιότερο να προσφέρει κανείς για να αποχωρήσει;

Κλείνοντας αυτή την παρένθεση, πρέπει να σπεύσουμε να συνδέσουμε το νόμο με την πειθώ, η οποία παρεμβαίνει παντού, όπου δεν κυβερνά ο νόμος. Διέπει τις συμφωνίες. Δεν κουράζεται να αντιτίθεται στη βία. Πώς να μη θυμηθούμε ότι όλα τα φονικά και όλες οι εκδικήσεις, που αποτελούν την *Ορέστεια* του Αισχύλου, συντρίβονται πάνω στη δίκαιη ανώτατη εξουσία ενός δικαστηρίου, και ότι η Αθηνά, τότε, αναλαμβάνει να πείσει τις Ερινύες παρά να τις εξαναγκάσει, θα λέγαμε ότι πρόκειται για ομολογία πίστης του ελληνισμού στο αποκορύφωμα του, όταν η Αθηνά επικαλείται «τη θεία Πειθώ» που δίνει στο λόγο της «τη μαγική γλυκύτητα» (*Ευμενίδες* 885-886). Και για ν' απαντήσουμε με ανθρώπινη γλώσσα στα λόγια της θεάς, θα μπορούσαμε ν' αναφέρουμε το νεαρό Νεοπτόλεμο του Σοφοκλή που επεδίωκε να πείσει το Φιλοκτήτη παρά να τον εξαπατήσει επωφελούμενος από την πλεονεκτική του θέση. Να πείθεις: ήταν το κίνητρο αυτής της δημοκρατίας για την οποία ήταν τόσο υπερήφανοι οι Αθηναίοι, αφήνοντας τον εξαναγκασμό στους τυράννους.

Θα έλεγε κανείς ότι τα λόγια αυτά δεν ταιριάζουν με τον ιμπεριαλισμό, που ήταν μια τυραννία. Αλλά ποιος μας το είπε, αν όχι οι Αθηναίοι, που είχαν συνείδηση αυτής της κατάστασης και ήταν ικανοί να την ελέγχουν με οξυδέρκεια. Ο Θουκυδίδης είπε και ο Ισοκράτης υπερθεμάτισε ότι ο τύραννος και το Κράτος-τύραννος είναι καταδικασμένα να καταστραφούν. Από αυτά τα δύο, αποκάλυψαν το σχήμα αυτής της «ασθένειας» περιγράφοντας την με μία μορφή γενική που ισχύει για πάντα.

Πρέπει όμως να προσθέσουμε ότι μετά από μια τέτοια εμπειρία και τη σαφή αντίληψη του κακού, οι Έλληνες διέδωσαν επίσης την ιδέα όλων των δυνατών συμφωνιών μεταξύ Κρατών. Και, όπως η Αθήνα ήξερε να τα ξεχάσει όλα μετά τον εμφύλιο πόλεμο και να βρει για τη συμφιλίωση των πολιτών ένα υπόδειγμα που δεν ξεπεράστηκε ποτέ, το ίδιο οι Έλληνες ανακάλυψαν τη βασική αρχή για συμφωνίες, διαιτησίες, συνθήκες, συμμαχίες, ομοσπονδίες και συνομοσπονδίες. Δεν κατάφεραν μεν να ενωθούν αλλά έθεσαν τις αρχές, υπέδειξαν τι έπρεπε να αποφευχθεί και ποιοί ήσαν οι όροι που έπρεπε να τηρηθούν. Κι εδώ επίσης ζούμε από την κληρονομιά τους και από εκείνο που αυτή παρήγαγε.

Όλα αυτά όμως ανήκουν στην κατηγορία των διακανονισμών και του δικαίου. Οι Έλληνες δεν προχώρησαν πέρα από αυτά; Δεν είχαν τίποτα που να τους ωθήσει προς τους άλλους, προς εκείνους με τους οποίους δεν τους συνέδεε καμιά συνθήκη και καμιά γραπτή υποχρέωση; Η Αθήνα μιλούσε για ανοχή στις ιδιωτικές σχέσεις. Αλλά δεν υπήρχε τίποτα που να ξεπερνά αυτό το πλαίσιο;

Και εδώ είναι το θαύμα: Γιατί ο λαός αυτός, που χαιρόταν τη γραπτή διατύπωση και τις σταθερές βάσεις που πρόσφερε σε όλους, ανακάλυψε εν τούτοις την ιδέα των άγραφων νόμων για όλα όσα υπήρχαν πέρα από τη δικαιοδοσία των νόμων. Οι άγραφοι αυτοί νόμοι είναι γνωστοί από το εγκώμιο του Σοφοκλή στην *Αντιγόνη* και στον *Οιδίποδα Τύραννο*. Επιβάλλουν, λόγου χάριν, το σεβασμό προς τους ικέτες και τους κήρυκες, την ταφή των νεκρών και τη βοήθεια στους καταπιεζόμενους. Αντίθετα όμως με τους γραπτούς νόμους, το σημαντικό είναι ότι αυτοί οι νόμοι είναι παγκόσμιοι. Συχνά τους αποκαλούσαν «κοινούς νόμους των Ελλήνων». Σε άλλα κείμενα υπάρχει η ιδέα ότι ισχύουν για όλους. Διαβάζουμε γι' αυτούς στον Ξενοφώντα ότι «εις κάθε τόπον δια τα ίδια πράγματα τους παραδέχονται» και

καλύτερα στον Ισοκράτη ότι είναι «ένας πατροπαράδοτος νόμος, που όλοι οι άνθρωποι τον τηρούν ανέκαθεν, γιατί νομίζουν, ότι δεν τον εθέσπισαν άνθρωποι παρά τον επέβαλε κάποια ανωτέρα δύναμις». Και ο Αριστοτέλης προσδιορίζει ότι οι άγραφοι νόμοι αναγνωρίζονται από την κοινή αποδοχή.

Η ελληνική αυτή επινόηση έγινε παγκόσμια: με αυτήν αρχίζουν καλύτερες σχέσεις μεταξύ των ανθρώπων. Είναι η ώρα που ο ίδιος ο Αριστοτέλης δίνει ξεχωριστή θέση στην ευθύτητα, μία εσωτερική διάθεση αρκετά ευέλικτη, δίπλα στη δικαιοσύνη, και στην οποία εκδηλώνονται σχεδόν παντού οι ιδέες της πραότητας, της κατανόησης και της επιείκειας.

Το άνοιγμα προς τους άλλους, που ξεκινούσε με τον αγώνα εναντίον της βίας, ολοκληρώνεται εδώ για να ξεπεράσει όλο μαζί και το πλαίσιο της πόλης, ακόμα και της ίδιας της Ελλάδας και την αυστηρότητα των βασικών απαιτήσεων.

Η Ελλάδα της εποχής εκείνης δεν επινόησε τίποτα το τόσο άμεσο και συναισθηματικό όσο η χριστιανική αγάπη που αγκαλιάζει όλα τα πλάσματα στο όνομα του χριστιανικού μηνύματος. Αλλά η επιδίωξη της για την καθολικότητα την έκανε να βρει, μέσα στην κοινή ιδιότητα των ανθρώπων, την πηγή μιας αδελφικής επικοινωνίας. Όταν ο καθένας συνειδητοποιεί ότι είναι άνθρωπος, τότε «μπαίνει στη θέση» των άλλων ανθρώπων. Και όπως η παγκοσμιότητα των ιδεών στον Πλάτωνα γίνεται πόλος έλξης και αντικείμενο χαράς ή επιθυμίας, κατά τον ίδιον τρόπο, η παγκοσμιότητα των ανθρωπίνων καταστάσεων, στην οποία παραπέμπει πάντοτε η ελληνική σκέψη, γίνεται πηγή συμπάθειας και ανεκτικότητας ως προς τους άλλους ανθρώπους.

Αυτό γίνεται αισθητό ήδη από τον 5ο αιώνα. Και μας συγκινεί όταν βλέπουμε στον *Αίαντα* του Σοφοκλή, τον Οδυσσέα να αρνείται να περιγελάσει τον εχθρό του, ακριβώς επειδή συνειδητά συμεριζεται την κατάσταση του. Το λέει στην Αθηνά χωρίς έμφαση αλλά με πεποίθηση:

«Κανένα εγώ δεν ξέρω. Όμως με πιάνει θλίψη γι' αυτόν τον έρμο, ας είναι εχθρός μου, που συμφορά φριχτή τον έχει ζώσει. Γιατί δε συλλογιέμαι τη δική του μόνο την τύχη, μα και τη δικιά μου, μια και το βλέπω ξάστερα πως άλλο τίποτα οι ζωντανοί δεν είμαστε, μονάχα κούφια σκιές, φαντάσματα κι αγέρας».

Λίγο αργότερα, ο Μένανδρος θα υπερθεματίσει και σε αυτόν πρέπει να αποδοθεί η ωραία φράση του Τερέντιου: «Είμαι άνθρωπος και τίποτα το ανθρώπινο δεν μου είναι ξένο».

Η αναφορά αυτή σε μια κοινή ανθρώπινη μοίρα δεν ήταν ήδη λανθάνουσα στον τρόπο με τον οποίον ο Όμηρος μιλούσε πάντα για τους «θνητούς»;

Οπωσδήποτε, συνετέλεσε, κατά την κλασική εποχή, στην εμφάνιση μιας καινούργιας λέξης για μια καινούργια αρετή. Η λέξη *φιλανθρωπία*, που δεν είχε πάρει ακόμα την έννοια της σημερινής «φιλανθρωπίας», ήταν η αγάπη για τους ανθρώπους, θα μπορούσαμε να πούμε «ανθρωπισμός».

Φτάνουμε, πράγματι, σε μία τελείως διαφορετική σημασία του όρου αυτού. Γιατί έχει πολλές, που όλες προέρχονται από την Ελλάδα. Η λέξη «ανθρωπισμός» σημαίνει προφανώς την ανθρώπινη μοίρα, αυτήν που όλοι οι συγγραφείς θέλησαν να προσδιορίσουν στο έπος, στην τραγωδία, στην ιστορία. Εξάλλου, επειδή η κατάσταση αυτή είναι κοινή σε όλους, η λέξη αποκτά αθροιστική έννοια που σημαίνει το σύνολο των ανθρώπων οι οποίοι συμμετέχουν σε αυτή την κατάσταση. Τέλος, επειδή η έννοια αυτής της συλλογικότητας προκαλεί την αλληλεγγύη, η λέξη γίνεται συνώνυμη της καλωσύνης για τους ανθρώπους. Ο όρος «απόδειξη ανθρωπισμού» θυμίζει την αλληλεγγύη και την εφαρμογή της.

Θα θέλαμε να πούμε ότι οι σημασίες αυτές που μεταβιβάστηκαν με τα αρχαία κείμενα είναι παρούσες στην ονομασία που είχαν κάποτε οι κλασικές σπουδές όταν τις αποκαλούσαν «ανθρωπιστικές».

Μπορούμε να πούμε ότι Έλληνες τις εφάρμοσαν περισσότερο από άλλους λαούς; Ασφαλώς όχι. Παραβίαζαν τους γραπτούς και άγραφους νόμους, κατά περίπτωση, όπως όλος

ο κόσμος. Είχαν σκλάβους που υπέταξαν με τη βία. Η Αθήνα υπήρξε μία αυτοκρατορία-τυραννία. Και η δημοκρατία ακόμα μετετρέπη κάποτε -το λέει ο Αριστοτέλης- σε οχλοκρατία. Η έλλειψη ανοχής πολλαπλασίασε στην πόλη τις δίκες για ασέβεια, θανάτωσαν το Σωκράτη. Υπήρξαν περίοδοι εθνικών αντιθέσεων και εμφυλίων πολέμων όπως και σε μας. Οι Έλληνες όμως ήξεραν τουλάχιστον να πουν τι θα έπρεπε να είναι, να προσδιορίσουν αξίες και καμιά φορά να πεθάνουν γι' αυτές.

Οπωσδήποτε δεν είναι καθόλου βέβαιο ότι ήταν οι μόνοι που το έκαναν. Οι αξίες που περιγράψαμε εδώ υπήρξαν χωρίς αμφιβολία και αλλού. Ίσως μια μέρα το μάθουμε, ίσως όχι... Και εδώ ακόμα, οι Έλληνες είχαν τη μοναδική αυτή τιμή -που απεικονίζει θαυμάσια την κυρίαρχη ιδέα του βιβλίου- να διατυπώσουν τις διάφορες αυτές αξίες, να τις ορίσουν, να προβάλλουν, από αόριστες εμπνεύσεις ή παραδόσεις, στις οποίες παραμένουν οι άλλοι, μια εικόνα σαφή, φωτεινή, παγκόσμια, η οποία, ζώντας μέσα στα κείμενα, μπορούσε να επικοινωνεί με τις άλλες ή ακόμα να ενισχύεται από αυτές, όταν εκείνες ήταν μόνο συγκεχυμένες και λανθάνουσες. Ασφαλώς, πολλοί λαοί θα είχαν παραδεχθεί ότι μια αδελφή οφείλει να θάψει τον αδελφό της. Οι λαοί όμως αυτοί δεν έγραψαν μια *Αντιγόνη*. Τα αισθήματα αναπτύσσονται σε επαφή με τις λέξεις και τα παραδείγματα, όπως ένα φυτό που δέχεται το φως του ήλιου.

Και το αποτέλεσμα είναι ότι οι λέξεις και αυτά τα παραδείγματα ογκώθηκαν και αυξήθηκαν σε όλους τους λαούς που βρέθηκαν σε άμεση ή έμμεση επαφή με την αρχαία Ελλάδα. Παρά τα μέτρα αποκλεισμού των τελευταίων δεκαετιών, η επιρροή συνεχίζεται. Μπορεί να μην αναγνωρίζουμε την προέλευση αλλά δεν μπορούμε ν' αρνηθούμε ότι υπήρξε και ότι έχει συμβάλει σε αυτό που είμαστε.

Είναι περίεργο να διαπιστώνουμε, στη σημερινή εποχή της άρνησης των ελληνικών σπουδών, ότι η επιρροή αυτή εκδηλώνεται με δύο μορφές πολύ διαφορετικές και άνιση σημασίας. Η πρώτη είναι ορατή και φαινομενικά τουλάχιστον πολύ επιφανειακή. Εκφράζεται με τη συνήθεια, με την προσφυγή σε κύρια ονόματα και σε αόριστους μυθολογικούς υπαινιγμούς. Ο μίτος της Αριάδνης, το Οιδιπόδειο σύμπλεγμα είναι αναμνήσεις ελληνικές. Το ίδιο και οι Ολυμπιακοί αγώνες και ο Μαραθώνιος δρόμος. Η Ευρώπη που σφυρηλατούμε με γρήγορους ρυθμούς έχει ελληνικό όνομα και επικαλείται πρόθυμα μία ηρωίδα που απήγαγε ο Δίας, που ίσως να μην είναι η σωστή. Όλοι οι θεατές της τηλεόρασης συνεχίζουν ν' ακούν φράσεις όπως: «*Η Αριάδνη 5 θα συναντήσει τον Ερμή*». Και οι πιο αμαθείς από τους νέους διανοούμενους χρησιμοποιούν την ελληνική λέξη έρωσ με περισσότερη διάθεση από την αντίστοιχη γαλλική.

Η συνήθεια αυτή με διασκεδάζει. Δεν βασίζεται σε καμιά σοβαρή γνώση αλλά παρόλα αυτά είναι αποκαλυπτική. Προϋποθέτει, σε μερικές περιπτώσεις, το γεγονός ότι οι ελληνικές λέξεις διατηρούν τη δύναμη και τη λάμψη τους: ο έρωσ δεν είναι ούτε η *φιλία* ούτε η *αγάπη*: ο έρωσ είναι πραγματικά σαφέστερη έννοια από την αγάπη. Συχνότερα, αυτές οι χρήσεις προϋποθέτουν την ακτινοβολία των συμβόλων ακόμα και όταν έχουν απομακρυνθεί από το αρχικό τους νόημα και έχουν αποκοπεί από τις ρίζες τους: το Οιδιπόδειο σύμπλεγμα και ο Μαραθώνιος δεν θα επιβίωναν εάν πάρα πολλές γενιές δεν είχαν ακούσει να γίνεται λόγος γι' αυτές τις οριακές σκηνές του φονικού και του κατορθώματος. Και τέλος, θα διαπιστώσουμε ότι οι χρήσεις αυτές συνδέονται με την εξέλιξη της διεθνούς ζωής: τα ελληνικά σύμβολα ανήκουν σε όλους ή σε κανένα. Και, όπως σε πολλούς άλλους χώρους, η αρχαία Ελλάδα μας προσφέρει μια γλώσσα για την οποία θα πω, ακόμα μια φορά, ότι είναι οικουμενική.

Αλλά, εάν αυτές οι επιβιώσεις με διασκεδάζουν -μικρά παγόβουνα που επιπλέουν χωρίς προορισμό, χωρίς να γνωρίζει πια κανείς γιατί βρίσκονται εκεί- υπάρχει μια άλλη επιβίωση πολύ πιο βαθειά και αγνοημένη σχεδόν από όλους. Είτε το θέλουμε είτε όχι, δημιουργήθηκε από ιδέες που βιώνουν μέσα μας χωρίς να το ξέρουμε -σαν την καρδιά και το αίμα

μας- και οι οποίες, μέσα από ποικίλα ενδιάμεσα προέρχονται από την αρχαία Ελλάδα. Πράγματι, η ελληνική κληρονομιά, εδραιωμένη στην επιδίωξη του καθολικού, έγινε το ίδιο το πνεύμα του δικού μας δυτικού πολιτισμού. Η καταδίκη της βίας, η ανεκτικότητα, ο σεβασμός προς τη δικαιοσύνη, η αγάπη για την ελευθερία, είναι λίγο πολύ τα συνθήματα αυτών που επικαλούνται τη δημοκρατία. Και πίσω από τα συνθήματα κρύβονται ολοζώντανες δυνάμεις στις οποίες είναι επικίνδυνο σήμερα ν' αντισταθούμε. Αντίθετα, την εποχή που δημιουργείται η Ευρώπη, νομίζουμε ότι δεν στερείται ενδιαφέροντος ν' αναγνωρίσουμε αυτή την οφειλή που έχουμε την τάση να την ξεχνάμε.

Όταν βλέπουμε Τσέχους διαφωνούντες να επικαλούνται τα μαθήματα του Θουκυδίδη κατά της τυραννίας, υπάρχει ασφαλώς εκεί μια συμπίκνωση. Και οι περισσότεροι από αυτούς αγνοούν σίγουρα το Θουκυδίδη. Η στάση τους όμως είναι απόλυτα σύμφωνη με το δίδαγμα της Ελλάδας και δεν θα ήταν ίσως κατανοητή χωρίς την πρώτη ώθηση που δόθηκε εκεί πριν 25 αιώνες.

Και εδώ μιλάμε για πολιτική. Η ευαισθησία όμως στις χώρες μας, ο τρόπος της σκέψης, η προσπάθεια για διαύγεια, η επιστήμη, η φιλοσοφία -αυτός ο αγώνας που σχεδόν δεν σταμάτησε ποτέ από τότε- επαναφέρουν στα πρώτα τολμηρά βήματα της Ελλάδας στους διάφορους αυτούς τομείς.

Αλλά έστω και αν φτάνουμε σήμερα στο σημείο να κόβουμε την επαφή με εκείνη την προνομιακή στιγμή στην ιστορία της ανθρωπότητας, δεν θα καταστρέψουμε αυτή τη μακρά ωρίμανση, η οποία στην πορεία της μας πρόσφερε τους καρπούς της.

Μια τέτοια αποκοπή θα ήταν όμως παράλογη, ένοχη και επικίνδυνη. Προσπαθώντας ν' απαντήσουμε στο ερώτημα «Γιατί η Ελλάδα;», απαντάμε πάντα λίγο στην πιο πεζή και συνηθισμένη ερώτηση: «Γιατί τα ελληνικά;»

Και σε τελική ανάλυση και σ' αυτό ακόμα οι Αθηναίοι εκείνης της εποχής είχαν πλήρη συνείδηση του τι έπρατταν και του ρόλου που ήταν άξιοι να διαδραματίσουν. Ο Θουκυδίδης μας λέει, μέσω του Περικλή, ότι η Αθήνα είναι για την Ελλάδα ένα «ζωντανό δίδαγμα», μία «αγωγή», μία «*παίδευσις*». Η Αθήνα υπήρξε για τους Έλληνες και οι Έλληνες για όλους εμάς: το γεγονός ότι είχε τόσο έντονη την προαίσθηση, με ενθαρρύνει και με μαγεύει.

---

* Από το βιβλίο της Jacqueline de Romilly «ΓΙΑΤΙ Η ΕΛΛΑΔΑ;», (Συμπεράσματα, το άνοιγμα προς τους άλλους), εκδ. «ΤΟ ΑΣΤΥ», Αθήνα 1993